

УДК:242

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.4>

ПОЛІТИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОТРИМАННЯ ПОВОЄННИХ РЕПАРАЦІЙ ЗА ЗЛОЧИНИ ЕКОЦИДУ, ВЧИНЕНІ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Міщук І.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Національного університету водного господарства та природокористування*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1491-161X>
e-mail: i.v.mishchuk@nuwm.edu.ua

Міщук І.В. Політично-правові аспекти отримання повоєнних репарацій за злочини екоциду, вчинені російською федерацією на території України.

Війна, яка триває на території України вже більше дев'яти років щоденно завдає нищівного удару навколишньому природному середовищу, оскільки будь-які військові дії так чи інакше впливають на природні ресурси Землі. Щоденно армія держави-агресора застосовує заборонені міжнародним гуманітарним правом способи й прийоми ведення збройного конфлікту й наносить умисну шкоду довкіллю та цивільному населенню України. З огляду на це, у статті досліджуються концептуальні засади (теоретичні й практичні) щодо сплати Російською Федерацією повоєнних репарацій для України та її політичних партнерів у зв'язку з вчиненням міжнародного злочину – екоциду.

Встановлено, що увага до питань екологічних забруднень є досить виправданою, оскільки через шкідливі виробничі процеси господарської діяльності, а також через збройні конфлікти людська цивілізація руйнує екологічну оболонку Землі, завдаючи тим самим незворотної шкоди та наближаючи нас до екологічної катастрофи. Такі дії в міжнародному публічному праві визнаються екоцидом, хоча єдиного визначення цього поняття ні на національному, ні на міжнародному рівні не існує і досі.

Поняття «екоцид» виникло задовго до його практичного застосування у вітчизняних та міжнародних наукових колах. Водночас, активно вживати термін «екоцид» і розглядати його як один з основних міжнародних злочинів розпочали тільки наприкінці 1970-х років. Це стало поштовхом до імплементації положень про екоцид до актів національного законодавства та встановлення кримінальної відповідальності за його вчинення.

Разом з тим, автором акцентовано увагу на гострій необхідності внесення змін до ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду у зв'язку з тим, що поняття «екоцид» згадується в документі побіжно та не містить чіткої правової регламентації. Перспективною вважається ініціатива фонду «Stop Ecocide Foundation», яким у червні 2022 року з нагоди 75-ї річниці відкриття Нюрнберзького процесу було презентовано Проект змін до Римського статуту МКС. На відміну від сучасної редакції Статуту, ініціатори проводять чітку дефініцію поняття «екоцид», що дозволить державам-підписантам безперешкодно звертатися до використання цього положення на практиці.

Ключові слова: повоєнні репарації, агресія Російської Федерації, екоцид, навколишнє природне середовище, міжнародний злочин, Міжнародний кримінальний суд, міжнародно-правова відповідальність.

Mishchuk I.V. Political and legal aspects of obtaining post-war reparations for crimes of ecocide committed by the Russian Federation on the territory of Ukraine.

The war that has been going on in Ukraine for more than nine years is dealing a devastating blow to the environment every day, as any military action affects the Earth's natural resources in one way or another. Every day, the army of the aggressor state uses methods and techniques of armed conflict

prohibited by international humanitarian law and causes intentional damage to the environment and civilian population of Ukraine. With this in mind, the article examines the conceptual framework (theoretical and practical) for the payment of post-war reparations by the Russian Federation to Ukraine and its political partners in connection with the international crime of ecocide.

It is established that attention to the issues of environmental pollution is quite justified, since due to harmful production processes of economic activity, as well as due to armed conflicts, human civilization is destroying the Earth's ecological shell, thereby causing irreversible damage and bringing us closer to an environmental catastrophe. Such actions are recognized in public international law as ecocide, although there is still no single definition of this concept at either the national or international level.

The concept of "ecocide" arose long before its practical application in domestic and international scientific circles. At the same time, the active use of the term "ecocide" and its consideration as one of the main international crimes began only in the late 1970s. This was the impetus for the implementation of provisions on ecocide in national legislation and the establishment of criminal liability for its commission.

At the same time, the author emphasizes the urgent need to amend Article 5 of the Rome Statute of the International Criminal Court due to the fact that the concept of "ecocide" is mentioned in the document in passing and does not contain clear legal regulation. The initiative of the Stop Ecocide Foundation, which presented the Draft Amendments to the Rome Statute of the ICC in June 2022 on the occasion of the 75th anniversary of the Nuremberg Trials, is considered promising. Unlike the current version of the Statute, the initiators provide a clear definition of the concept of "ecocide", which will allow the signatory states to freely apply this provision in practice.

Key words: post-war reparations, aggression of the Russian Federation, ecocide, environment, international crime, International Criminal Court, international legal responsibility.

Постановка проблеми. Сьогодні однією з найбільш актуальних проблем людства разом із забезпеченням миру й подоланням голоду є боротьба за екологічну безпеку та збереження біорізноманіття. Серед основних чинників, які обумовлюють інтенсивне забруднення і погіршення стану навколишнього природного середовища є не тільки ведення різних небезпечних для екології видів господарсько-економічної діяльності, але й військово-політичні фактори.

Будь-яка агресивна війна – це катастрофа не лише для жителів конкретної країни, але й для довкілля загалом. Повсякчас з'являються ризики ураження атомних електростанцій, підприємств хімічної промисловості та стратегічних об'єктів нафтового характеру. Внаслідок військових дій фіксується знищення рослинного й тваринного світу з його унікальним біорізноманіттям, а також спостерігається зараження повітря, води й ґрунту – тобто всіх основних компонентів навколишнього природного середовища.

Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації (далі – РФ) на територію України стало кульмінацією тривалої та виснажливої гібридної агресії проти нашої держави та призвело до низки гострих викликів не тільки соціально-економічного, але й екологічного характеру. Збройна агресія РФ проти України має всі ознаки екоциду, однак, на жаль, історичний досвід щодо сплати повоєнних репарацій не став показовим прикладом для РФ і не зупинив її загарбницьких намірів. З огляду на це, сьогодні перед Україною та її політичними партнерами стоїть надзвичайно важливе завдання, метою якого є створення ефективного механізму компенсації повоєнних збитків з урахуванням історичного досвіду й помилок Першої та Другої світових воєн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто погодитися, що незаконне вторгнення РФ на територію України, у тому числі, призвело до активізації наукових досліджень щодо концепції екоциду та можливості стягнення повоєнних репарацій, застосовуючи правові механізми роботи міжнародних організацій. Теоретичну й практичну основи даного дослідження складають праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, М. Антонович, Б. Блека, Л. Ванслебена, Т. Гардашук, В. Литовченка, Н. Лубкович, Ф. Манн, Н. Потіхи, Л. Райчук, Ю. Хатнюк та К. Швиденка. Особливої уваги заслуговують дослідження учасників Київської школи економіки, які спільно з Офісом Президента України та Міністерством економіки України з лютого 2022 року реалізують проект «Росія заплатить» (англ. – «Russia will Pay»). Основу дослідження також складають напрацювання громадської організації Центр екологічних ініціатив «Екодія», яка починала свою діяльність з пропагування відновлювальних джерел енергії, а сьогодні допомагає встановлювати негативні екологічні наслідки російсько-української війни.

Мета дослідження – комплексно й всебічно окреслити концептуальні засади (теоретичні й практичні) щодо сплати Російською Федерацією повоєнних збитків Україні та її політичним партнерам у зв'язку з вчиненням міжнародного злочину – екоциду.

Результати дослідження. Характерною ознакою сучасної системи публічно-правових та приватноправових відносин є усвідомлення того, що у 2023 році загальносвітові інтереси мирного співжиття мають пріоритетне значення для гарантування безпечного існування кожної держави, у тому числі в екологічному аспекті. На наше переконання, на цьому й ґрунтуються сучасні принципи міжнародно-правової відповідальності, зокрема, як відповідальності окремої держави-правопорушниці перед світовою спільнотою в цілому.

Перші прояви воєнного екоциду, тобто порушення цілісності та належного функціонування екосистеми в результаті здійснення воєнних дій, були зафіксовані істориками під час кампаній Першої світової війни, коли німецькі війська вперше біля м. Іпр (Бельгія) застосували хімічну зброю масового ураження – рідкий отруйний гірничий газ «іприт», результатом чого стала масова загибель військових, які безпосередньо знаходилися в епіцентрі бойових дій, а також завдання непоправної школи навколишньому природному середовищу.

Друга світова війна, подібно до руйнівного характеру Першої, також не відрізнялася тактикою й методами ведення збройного конфлікту – навіть навпаки, збільшила кількість способів знищення навколишнього природного середовища, зокрема, завдяки використанню інноваційних технологічних досягнень людства другої половини ХХ століття. Одним із головних деструктивних наслідків Другої світової війни по відношенню до України варто вважати вивезення німецькими загарбниками чорнозему, що призвело до значного зменшення гумусного прошарку у багатьох районах нашої держави.

Попри те, що сучасна історія містить інформацію про доволі велику кількість випадків екологічних правопорушень, у тому числі, про екоцид, вперше про міжнародно-правову відповідальність за такі незаконні діяння почали дискутувати лише під час В'єтнамської війни 1964–1975 рр. Основною причиною цього став масштаб екологічних наслідків, завданих США у ході цього збройного конфлікту. Як зазначають А. Глушко, А. Зазека й Я. Сиротенко, армією США умисно були проведені масштабні хімічні атаки (так звана «тактика випаленої землі») з метою ураження навколишнього природного середовища В'єтнаму. Під час цих атак збройними силами США проводилися умисні операції з використання дефоліантів та отруйних гербіцидів, що призвело до повного знищення тропічних лісів площею понад 2 млн га й понад 45% площі сільськогосподарських угідь. Як наслідок, ведення лісового й сільського господарства багатьох регіонів Індокитаю було зупинене, через отруєння і голод загинуло майже 2 млн військових та мирних жителів [4, с. 324].

З етимологічної точки зору, екоцид (від грец. *οικος* – дім, середовище і від лат. *caedo* - знищення роду, племені) – це знищення на загальнодержавному або світовому рівні рослинного й тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також вчинення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу [7, с. 394]. Інколи під екоцидом розуміють використання метеорологічних, геофізичних та інших засобів для зміни складу, динаміки й структури Землі, включаючи всі її оболонки, придатні для життя людиною, а також космічний простір [5, с. 49].

Здійснивши комплексний аналіз наведених визначень категорії «екоцид», можемо стверджувати, що під цим поняттям варто розуміти глобальне та масове знищення життєвого простору людини, зокрема, рослинного, тваринного світу, ґрунтів, водних шляхів й атмосфери, яке викликає або може потенційно викликати в майбутньому масштабну екологічну катастрофу.

На міжнародно-правовому рівні термін «екоцид» вперше отримав своє нормативне закріплення у Протоколі I до Женевських конвенцій, де у ч. 3 ст. 35 передбачалася заборона щодо застосування методів та засобів ведення воєнних дій, які мають на меті заподіяти масштабну, довготривалу й серйозну шкоду навколишньому природному середовищу [6]. На наше переконання, проблема щодо цієї статті Кодексу розкривається в тому, що автори міжнародного документу не визначили, яка шкода довікілью може визнаватися «масштабною», зі впливом якого терміну ми можемо говорити про «довготривалість» завданої шкоди, а також, які критерії слід відносити до поняття «серйозність» шкоди. На жаль, історія не містить випадків практичного застосування конкретної норми в міжнародному судочинстві, відповідно, належної прецедентної практики щодо цього питання немає, що призводить до високої ймовірності не отримати Україною відшкодувань від держави-агресора.

Ст. 56 Протоколу I встановлює, що установки і споруди, які містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції – не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними цілями, адже такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і тяжкі втрати серед цивільного населення [6]. За загальним правилом, дана норма повинна виступати гарантією незастосування будь-яких військових дій навмисно поряд з атомними електростанціями, ядерними установками й гідроелектростанціями. Водночас, РФ за останні два роки вчинила безпрецедентні дії, починаючи від захоплення Запорізької АЕС, підривом Каховської ГЕС і закінчуючи постійними ракетними атаками на інші електростанції України.

Як слушно зауважує О. Минькович-Слободяник, світ не готовий і не має реальних важелів впливу для ефективної протидії ядерному тероризму. Діяльність Міжнародного агентства з атомної енергії (далі – МАГАТЕ) зводиться лише до збору інформації та надання консультативних висновків [7, с. 394]. Сьогодні в МАГАТЕ налічується 170 країн (тобто майже увесь світ), водночас, як демонструє практика, представництво в Секретаріаті та Раді керівників продовжують контролювати не Західні держави, а, у тому числі, Росія та Китай. З огляду на цей факт, українці не поділяють довіри до легітимності й об'єктивності тих висновків і рекомендацій, які надаються МАГАТЕ. Це вказує на необхідність внесення теоретичних й практичних змін до Статуту МАГАТЕ для створення можливості виключення з організації тих держав-членів, які цинічно порушують умови Статуту та загальні принципи діяльності організації.

У травні 1977 року була підписана Міжнародна конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, згідно з якою країни не повинні вдаватися до використання тактичної зброї, яка може повністю зруйнувати або завдати збитків навколишньому природному середовищу іншої держави-сторони Конвенції [5, с. 48]. Таке формулювання, хоч і не безпосередньо, але ж таки вказує на перші спроби міжнародної спільноти здійснити точну дефініцію поняття «екоцид».

Наступною була спроба нормативного закріплення поняття «екоцид» у ст. 26 Проекту Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства від 01.01.1995, де наголошувалося, що людина, яка умисно заподіє або наказує заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу в разі визнання її винною повинна бути покарана [9, с. 36]. Водночас, уже в 1996 році після тривалих наукових дискусій стаття була вилучена з Конвенції, що, у свою чергу, фактично унеможливило притягнення окремих суб'єктів злочину до міжнародно-правової відповідальності саме за статтею про екоцид.

Варто погодитися, що воєнний екоцид – це одна з найтяжчих форм міжнародного злочину, оскільки він має виключну військову та політичну ціль, коли амбіції влади стають вище живої природи та людей [11, с. 58]. Взвзявши до уваги це твердження, вважаємо, що випадки екоциду повинні відноситися до юрисдикції Міжнародного кримінального суду (далі – МКС).

Стаття 5 Римського статуту МКС встановлює, що Суд наділений повноваженнями розглядати справи, пов'язані з чотирма категоріями злочинів, зокрема, про геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності й злочини агресії. Безпосередньо про екологічні злочини в зазначеній статті не згадується, хоча ст. 8 Статуту відносить до категорії воєнних злочинів умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою [10]. На переконання Д. Бараненка і Р. Русіна, через те, що ст. 8 Статуту не містить конкретного визначення злочину екоциду, згадана стаття не може реально й ефективно застосовуватися в судовому процесі МКС [3, с. 11].

На наше переконання, обнадійливою залишається ініціатива дослідників фонду «Stop Ecocide Foundation», якими у червні 2022 року з нагоди 75-ї річниці відкриття Нюрнберзького процесу було презентовано Проект змін до Римського статуту МКС. Координацією роботи займався Філіп Сендс (представник Університетського коледжу Лондона) та Флоренс Мумба (суддя МКС).

Як уже зазначалося вище, ст. 5 Римського статуту МКС встановлює, що під юрисдикцію Суду можуть потрапити справи тільки щодо чотирьох основних видів міжнародних злочинів. На думку Ф. Сендса, у 2022 році настав той час, щоб нарешті повною мірою використати силу міжнародного кримінального права, зокрема, положень Статусу МКС, для розгляду випадків, пов'язаних з екоцидом. Ініціаторами Проекту пропонується розширити перелік статті 5 Статусу положенням про екоцид, під яким варто розуміти незаконні або необґрунтовані дії, вчинені з усвідомленням

того, що існує велика ймовірність спричинення такими діями серйозної, масштабної та довготривалої шкоди навколишньому природному середовищу. Для детального визначення поняття «екоцид» ініціатори наводять тлумачення окремих словосполучень, зокрема:

- «необґрунтовані дії» – це необережне нехтування збитками, які розглядаються як надмірні щодо очікуваних соціальних та економічних вигод;
- «серйозна шкода» – це настання несприятливих змін, завдання шкоди будь-якому елементу навколишнього природного середовища, включаючи серйозний вплив на життя людей, природні, культурні та економічні ресурси;
- «масштабна шкода» – це шкода, яка поширюється за межі визначеної географічної території, перетинає державні кордони, впливає на цілі екосистеми та велику кількість людей;
- «довготривала шкода» – це шкода, яка є незворотною або не може бути відшкодована шляхом природного відновлення протягом розумного часу;
- «навколишнє природне середовище» – це Земля, її біосфера, кріосфера, літосфера, гідросфера, а також атмосфера та космічний простір [2].

Поряд з цим, в Україні ефективність роботи МКС гальмується через відмову нашої держави ратифікувати Римський статут, незважаючи на те, що документ підписано ще в січні 2000 року. Подібно до США, Україна не готова цілком відмовитися від суверенного права здійснювати кримінальне переслідування. Також перепорою до повноцінної співпраці залишається необхідність реформування національного законодавства відповідно до вимог Римського статуту.

Досить важливим кроком після оприлюднення Проекту про внесення змін до Римського статуту МКС варто вважати схвалення у січні 2023 року Парламентською асамблеєю Ради Європи (далі – ПАРЄ) резолюції про негативний вплив збройних конфліктів на довкілля. У ній члени ПАРЄ підкреслюють важливість визначення поняття екоциду як в національному законодавстві кожної держави, так і на міжнародному рівні. Резолюція визнає гостру необхідність внесення змін до ст. 5 Римського статуту МКС та включення до загальноновизнаного переліку міжнародних злочинів поняття «екоцид» [1].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що зростання кількості злочинів, спрямованих проти навколишнього природного середовища, здатне призвести до виникнення негативних наслідків і загроз біологічним основам життя на Землі. Міжнародна боротьба з проявами екоциду повинна мати відповідну правову регламентацію, яка кореспондувалася б зі ступенем суспільної небезпечності протиправних діянь, ступенем тяжкості наслідків, а також з причинами й умовами вчинення такого виду міжнародних злочинів.

Сьогодні міжнародне співробітництво щодо боротьби з випадками екоциду має першочергове значення для реалізації та підтримки міжнародного миру й безпеки, а отже, і захисту всього людства. Визначені в науковому дослідженні вектори міжнародного визнання екоциду свідчать про можливість того, що такий вид злочину буде криміналізованим в найближчому майбутньому, а наявність статті в Римському статуті МКС буде не тільки формальністю, а дозволить реалізувати справжній механізм притягнення до міжнародно-правової відповідальності винних осіб в межах конкретного кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Environmental impact of armed conflicts. *Parliamentary Assembly* : веб-сайт. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31600/html> (дата звернення: 20.11.2023).
2. What is ecocide? Camden becomes first UK council to call for ecocide to be a crime. *Stop Ecocide Foundation* : веб-сайт. URL: <https://www.stopecocide.earth/> (дата звернення: 20.11.2023).
3. Бараненко Д.В., Русін Р.М. Воєнні репарації Російської Федерації за екоцид та геноцид: правові реалії та досвід минулого. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 9–12.
4. Глушко А.Д., Зазека А.Б., Сиртенко Я.В. Екоцид як злочин проти навколишнього природного середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 322–326.
5. Дерев'яно С.С., Мустафаєва С.М. Екоцид: склад та перспективи його включення до юрисдикції Міжнародного кримінального суду у зв'язку з повномасштабним військовим вторгненням Російської Федерації на територію України. *Трибуна молодого вченого*. 2022. № 3(36). С. 46–51.

6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): Протокол від 08 черв. 1977 р. № 995_199. *Зібрання чинних міжнародних договорів*. 1990. № 1.
7. Минькович-Слободяник О.В. Екоцид в Україні як підстава для відшкодування екологічної шкоди. *Наукові перспективи*. 2023. № 2(32). С. 391–403.
8. Міжнародне гуманітарне право. *Товариство Червоного Хреста України* : веб-сайт. URL: <https://redcross.org.ua/ihl/> (дата звернення: 20.11.2023).
9. Рибачек В.К. Міжнародно-правова заборона злочину екоциду. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. Вип. 2 С. 35–39.
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. № 995_588: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 20.11.2023).
11. Яворська В.С. Визначення поняття екологічної безпеки при екоциді. *Наукові праці Міжнародної академії управління персоналом. Серія «Юридичні науки»*. 2023. Вип. 2 (65). С. 56–62.